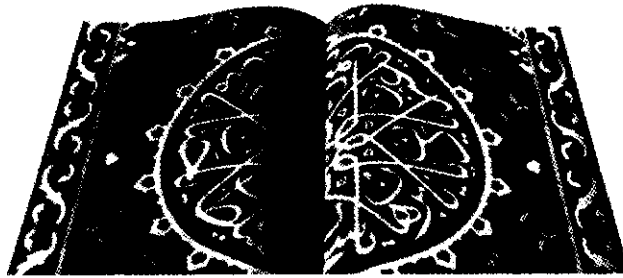


# تحلیل آماری مباحث تاریخ قرآن در کتاب‌های علوم قرآنی



○ سید علی آقایی

در این مقاله سعی بر آن است تا با بررسی اجمالی کتاب‌های تاریخ قرآن و موضوعات مطرح شده در آنها، الگوی مناسبی برای مباحث «تاریخ قرآن» ارائه گردد. برای این منظور نخست پیشینه تاریخ قرآن در علوم قرآنی و اینکه چرا این مبحث «تاریخ قرآن» نامیده می‌شود و نیز موضوعگیری اندیشمندان مختلف اعم از خاورشناسان و مسلمانان در این باره بحث و بررسی می‌شود تا جایگاه این دانش در میان سایر علوم قرآنی تبیین گردد.

## تاریخ قرآن و پیشینه آن

اصطلاح تاریخ قرآن، در میان عناوین علوم قرآنی، اصطلاحی نوپیداست و در کتب قدیمی علوم قرآنی چنین اصطلاحی به چشم نمی‌خورد.<sup>۱</sup> به نظر می‌رسد که این عنوان را نخستین بار خاورشناسان به کار گرفتند. این نوع نامگذاری خود ناشی از نوع نگرش آنان به قرآن است که آن را متن و کتاب بشری می‌دانند و برای آن سیر شکل‌گیری و تحولات و تغییرات و حتی تحریف قائل‌اند. از طرفی محققان و قرآن‌پژوهان مسلمان در پی پاسخگویی به اشکالات و شبهات وارده از سوی خاورشناسان و نیز تحت تأثیر نامگذاری آنان، این عنوان را ذیل عناوین علوم قرآنی مطرح کرده‌اند و مباحثی را در آن گنجانده‌اند که مبتنی بر نگرش الهی و وحیانی به قرآن کریم است. بنابراین، اصطلاح تاریخ قرآن براساس این دو نوع نگرش دو معنا دارد: «نخست: به عنوان یکی از علوم قرآنی یعنی علم و مباحث مربوط به توصیف و تحلیل سرگذشت جمع و تدوین قرآن مجید از آغاز نزول وحی تا سیر هزارو

چهارصد ساله کتابت و طبع آن در اعصار جدید. دوم: نفس توصیف و تحلیل این سرگذشت که گفته شود قرآن چگونه قرآن شد».<sup>۲</sup> از دیدگاه نخست، قرآن پیامی آسمانی است که در گذر تاریخ، اصالت خود را نگاه داشته است و راه دراز تاریخ را به سلامت و شایستگی پیموده و از گزند هرگونه آفات درامان مانده است (انا نحن نزلنا الذکر و انا له لحافظون)<sup>۳</sup>. بنابراین آنچه که ذیل این عنوان باید بدان پرداخته شود این است که: «این پیام چگونه فرود آمد و کجا و کی انجام گرفت و به دستور چه کسی گرد آمد، در یک دوره بود یا در دوران‌های مختلف، چه مقدار از آن در دوران حیات پیامبر (ص) انجام گرفته و چه مقدار پس از آن، و به دست چه کسانی انجام گرفته است. همچنین دوران‌های گوناگونی که این سیر را گذرانده تا امروز بدین سان به دست ما رسیده است؛ شرح تمامی این حوادث و پیشامدهاست که تاریخچه این کتاب آسمانی را تشکیل می‌دهد».<sup>۴</sup> اما دیدگاه مستشرقان که نامگذاران ابتدایی این عنوان‌اند، به گونه‌ای



به راحتی در بند عنوان و نام نبود و به محتوای کتب اروپاییان پرداخت و نه خرده‌گیری از عنوان تاریخ قرآن».<sup>۱۵</sup>

بدین ترتیب روشن می‌شود که موضع پژوهشگران مسلمان در این باره کاملاً در تقابل و تعارض با موضع خاورشناسان قرار دارد. چنان‌که برخی به کارگیری این اصطلاح از سوی خاورشناسان را ایجادکننده زمینه‌ای برای تردید در جمع و گردآوری قرآن پس از رحلت پیامبر برشمرده، آنان را متهم به غرض‌ورزی کرده‌اند.

از این رو برخی قرآن پژوهان از به‌کارگیری این نام در آثار و نوشته‌های خود، امتناع کرده‌اند. محمد عزت دروزه از کسانی است که ظاهراً اصرار داشته تا در کتاب خویش که حاوی بحث‌های کاملاً مرتبط با این موضوع است از چنین نامی استفاده نکند. وی کتاب خود را به جای تاریخ قرآن، القرآن المجید نام نهاده است. مترجم این کتاب نیز در تایید این مطلب در مقدمه چنین آورده است: «مترجم با اینکه عنوان «تاریخ قرآن» را برای این رشته از علوم قرآنی تحمیلی می‌داند و مؤلف کتاب نیز ظاهراً اصرار داشته است که این عنوان را به کار نبرد، اما به خاطر عدم غفلت در این موضوع آن را با این نام ترجمه می‌کند».

با توجه به رویکرد قرآن پژوهان مسلمان، روشن می‌شود که چرا گاه در کتب تاریخ قرآن خود، به مباحثی پرداخته‌اند که هیچ‌گونه صبغه تاریخی ندارد ولی بیانگر نوع اندیشه و جهت‌گیری فکری نگارندگان این کتاب‌ها درباره قرآن است، به گونه‌ای که در پاره‌ای مباحث صرفاً در مقام دفع شبهاتی برآمده‌اند که خاورشناسان غالباً در کتب خود نسبت به قرآن ایراد کرده‌اند. آیت‌الله معرفت در مقدمه تاریخ قرآن اهمیت این موضوع را یادآوری می‌کند.<sup>۱۶</sup>

دکتر سید محمد باقر حجتی که خود یکی از مؤلفان حال حاضر تاریخ قرآن است، تحقیقات مسلمانان و نیز مستشرقان را در این زمینه ناکافی و غیرپاسخگو به مشکلات می‌داند. به عقیده وی کوشش‌ها در زمینه تاریخ قرآن نسبت به سایر علوم قرآن بسیار کم و ناچیز است و اکثر نویسندگان مسلمان و خاورشناس نتوانسته‌اند به روح بحث دست یابند. او در انتقاد از نگرش خاورشناسان به این بحث، به دلیل رعایت نکردن اسلوب تحقیق در متون اسلامی از ایشان خرده می‌گیرد و مهم‌ترین اشکال آنان را بیگانگی با قرآن و عدم لحاظ وجه آسمانی این کتاب الهی برمی‌شمارد به شکلی که آنان قرآن را کتابی عادی و در عین حال نوشته‌ای حادثه‌آفرین در تاریخ بشریت تلقی کرده‌اند.<sup>۱۷</sup>

با این مقدمات که تا حدودی پیشینه «تاریخ قرآن» و فلسفه نامگذاری آن را آشکار نمود، می‌توان به دو نگرش عمده درباره این دانش قرآنی اشاره کرد: نخست نگاهی صرفاً تاریخی به متن قرآنی که شاید متأثر از رویکرد و نگرش خاورشناسان نسبت به قرآن باشد. و دیگر نگاهی تاریخی - وحیانی به قرآن که علاوه بر مباحث تاریخی درصدد پاسخگویی و رد اتهامات و شبهات وارد بر قرآن نیز بوده است.

#### تألیفات مستشرقان در تاریخ قرآن

دکتر محمد حسین علی‌الصغیر در کتاب المستشرقون و الدراسات

دیگر است. در نگاه آنها قرآن همچون هر کتاب دیگری سیر تکوین و شکل‌گیری دارد و در این شکل‌گیری، سامان‌دهنده آن از محیط، فرهنگ و آگاهی‌های بهره گرفته است.<sup>۱۸</sup>

از نخستین خاورشناسانی که درخصوص تاریخ قرآن تحقیق کرده و اثری از خود به‌جا گذارده است گوستاو وایل (Gustav weil) (۱۸۰۸-۱۸۸۹ م) است و پس از وی خاورشناس دیگر تئودور نولدکه (Theodor Noldeke) (۱۸۳۶ - ۱۹۳۰ م) آثاری در تاریخ قرآن نوشته است.<sup>۱۹</sup>

در دوران جدید تحقیقات تئودور نولدکه<sup>۲۰</sup> خاورشناس و اسلام‌شناس مشهور آلمانی، نقطه عطفی در شناخت و نگارش تاریخ قرآن است. او اثر معروفش تاریخ قرآن را در سال ۱۸۶۰ م انتشار داد.<sup>۲۱</sup> شاید بتوان گفت این اثر اساسی نولدکه و اثر گولدتسیهر درباره تاریخ قرآن و نیز آثار محققان دیگر چون آرتور جفری، ریچارد بل، رژی بلاشر در زمینه قرآن، همت پژوهندگان مسلمان اعم از شیعه و سنی را به حرکت درآورد.<sup>۲۲</sup>

با این بیان، اصطلاح «تاریخ قرآن» از اصطلاحات جدیدی است که در صدساله اخیر رواج یافته است. از نظر آیت‌الله معرفت، در نوشته‌های پیشینیان این اصطلاح با عنوان «شناخت قرآن» مطرح بوده است. وی در مقدمه تاریخ قرآن خود چنین می‌نویسد: «در زمینه «شناخت قرآن» در قرون اولیه اسلامی کتاب‌های سودمندی نوشته شده است. این کتاب‌ها بیشتر به وصف مصاحف اولیه پرداخته و ویژگی‌های آنها را بازگو کرده‌اند و لذا نام «المصاحف» را به خود گرفته و با این نام معروف شده‌اند. از این کتاب‌ها آنچه اکنون در دست است کتاب «المصاحف» ابن ابی‌داود سجستانی است. کتاب او نمونه‌ای از کتاب‌های فراوانی است که درباره تاریخ قرآن نگاشته شده است. این کتاب<sup>۲۳</sup> بهترین و قدیمی‌ترین کتاب در این زمینه به شمار می‌رود».

در مقاله «تاریخ قرآن» در دانشنامه قرآن کریم به گونه‌ای دیگر به این مطلب اشاره شده است.<sup>۲۴</sup>

اما در عصر اخیر، از سوی محققان مسلمان کتاب‌های زیادی در این زمینه نگارش یافته است که نخستین آنها، کتاب تاریخ القرآن تألیف ابو‌عبدالله زنجانی (۱۳۰۹ - ۱۳۶۰ ق) محقق نامدار شیعه است.

نخستین کتاب تاریخ قرآن به زبان فارسی را نیز دکتر محمود رامیار نگاشته است.<sup>۲۵</sup> با وصف وی از کتاب خود، انگیزه اندیشمندان مسلمان از نگارش کتب تاریخ قرآن روشن‌تر می‌گردد: «این تاریخ و سرگذشت کتابی است که از لوح محفوظ توسط فرشته‌ای جبرئیل نام بر پیامبر(ص) نازل شده است سرگذشت آن از لحظه نزول و یا حتی پیش از آن، تا امروز که میان دستان و پیش روی ماست».<sup>۲۶</sup>

در دانشنامه قرآن پرداختن پژوهشگران مسلمان به موضوع تاریخ قرآن چنین ارزیابی شده است:

«پژوهشگران مسلمان نیز با اینکه هر کدام در مقدمه‌ها و لابه‌لای کتاب‌هایشان نسبت به این عنوان دخیل از فرهنگ و زبان بیگانه اعتراض کرده‌اند، اما با توجیهاتی نه چندان صائب آن را پذیرفته‌اند. و بعضاً به تقلید از اروپاییان و در واقع به این امید که جای خالی چنین آثاری را در فرهنگ اسلامی پر کنند، کتاب‌هایی در این زمینه تألیف کرده‌اند. اگر چه می‌توان

القرآنیة مهم‌ترین پژوهش‌ها و فعالیت‌های خاورشناسان درباره قرآن را، موضوع تاریخ قرآن برمی‌شمارد و می‌نویسد:

«شاید از مهم‌ترین بحث‌های مستشرقان در مطالعات قرآنی، موضوع تاریخ قرآن باشد که بیشتر شامل بحث‌های نزول، ادوار نزول، ساختار، ترکیب، قرائات، لهجه‌ها، تدوین و کتابت قرآن است»<sup>۱</sup>.

از آنجا که مستشرقان پایه‌گذار اصلی این دانش قرآنی محسوب می‌شوند، به اجمال به کتاب‌ها و آثار ایشان در این باره اشاره می‌شود. دکتر محمد حسین علی‌الصغیر سیر تألیفات تاریخ قرآن را به ترتیب تاریخی در میان خاورشناسان چنین آورده است:<sup>۲</sup>

۱. تاریخ قرآن کریم، پوتیرر (Pauthier). این خاورشناس فرانسوی در اثر خود بحث‌های مختلفی از قبیل اهداف و شرایط نزول، عقاید موافق و مخالف قرآن در ادیان دیگر، تأثیر قرآن در اجتماع، مذاهب منشعب شده از قرآن در میان مسلمانان و مانند آن را مطرح کرده است. کتاب او در سال ۱۸۴۰ میلادی در پاریس انتشار یافته است. کتاب دارای بحث‌های کامل و شامل نیست و به طور دقیق انتخاب عنوان نشده است.

۲. مدخلی تاریخی - نقدی به تریخ قرآن، گوستاو وایل (Gustavweil). وجه امتیاز این کتاب، مشمولیت موضوعات و شناخت روش تاریخی قرآن است. البته در این کتاب، آثاری از فرهنگ تلمودی به چشم می‌خورد زیرا نویسنده آن یهودی الاصل است. وی سوره‌های مکی را برای اولین بار به سه دسته تقسیم می‌کند که نولده که این تقسیم‌بندی را از او برگرفته است. از مهم‌ترین نکاتی که وایل در کتاب خویش مطرح کرده آن است که پیامبر خواندن و نوشتن می‌دانسته، که دلایل قانع‌کننده‌ای بر آن اقامه نکرده است.

۳. تاریخ قرآن، تئودور نولده که (Theodor Noldeke) وی با انتشار رساله دکتری خویش با عنوان «اصل و ترکیب سوره‌های قرآن» عرصه جدیدی را در مطالعات قرآنی گشود. او پس از آنکه از جایزه مجمع پاریس برای تألیف کتابی در این باب یاخبر شد به گوتنگن و برلین سفر کرد و به تکمیل منابع و گسترش کتاب خود پرداخت و سرانجام جایزه آن مجمع را در سال ۱۸۵۸م از آن خود کرد. پس از کسب این موفقیت، با تجدید نظر در کتابش آن را به آلمانی ترجمه کرد و با نام تاریخ متن قرآن منتشر ساخت. وی در این کتاب با روشی علمی و دقیق، مشکل تاریخ سوره‌ها و آیات را حل کرده است و اثر وی مبنای مهمی برای همه پژوهش‌های قرآنی پس از وی محسوب می‌شود. جلد دوم این کتاب عهده‌دار مباحث مربوط به جمع قرآن و مسائل مرتبط با آن است و در جلد سوم تاریخ متن قرآن مورد بررسی قرار می‌گیرد. وی کار خویش را با پژوهشی در زمینه زبان قرآن تکمیل کرد که در آن به مباحث ذیل پرداخت: قرآن و عربیت، ویژگی‌های ساختاری متن قرآن، ویژگی‌های ساخت جملات در زبان قرآن و کلمات بیگانه مستعمل در قرآن.

۴. تطور تاریخی قرآن، ادوارد سل (Edvard sell). پس از نولده برخی دیگر از خاورشناسان به موضوعات خاصی از تاریخ قرآن پرداخته‌اند. از جمله مستشرق انگلیسی ادواردس که اثر خود را در سال ۱۸۹۸ م منتشر کرد. وی در این اثر به بحث درباره آیات مکی و مدنی، تدوین و نگارش

قرآن پرداخته است.

۵. مذاهب تفسیر اسلامی، گولتسیهر. (IGNAZ GOLDZIHHER).

وی در کتاب خویش، متعرض برخی موضوعات تاریخ قرآن نیز شده است.

۶. تاریخ ادب عربی، کارل بروکلمان (Carl Brockelmann). او

نیز در باب دوم از کتاب خود فصلی را به مباحث تاریخ قرآن اختصاص داده است.

۷. قرآن، رژی بلاشر (Regis Blachere). شاید بتوان اثر این

مستشرق فرانسوی را سرانجام این پژوهش‌ها دانست. وی کتاب خود را

در هفت فصل تنظیم کرده است که در چهار فصل آن به تاریخ قرآن می‌پردازد.

از جمله مباحث مهم که به تاریخ قرآن بلکه به تقدس و اعتبار آن

مربوط می‌شود، بحث از تحریف است که مستشرقان بسیار زیاد و بی‌پروا

بدان پرداخته‌اند. از آن جمله مقاله بول درباره تحریف قرآن در

دایرةالمعارف اسلامی آلمان است.

از آنچه که به اختصار آمد تا حدودی انگیزه‌ها و دغدغه‌های ذهنی

مستشرقان درباره قرآن روشن می‌شود و می‌توان وجه اشتراک مباحث

مطرح در حوزه تاریخ قرآن نزد مستشرقان را به این‌گونه فهرست کرد:

○ شکل‌گیری متن قرآنی

○ تاریخ نزول سور و آیات قرآن

○ مکی و مدنی در قرآن و ویژگی‌های آنها

○ جمع و تدوین قرآن

○ نگارش قرآن

○ تأثیر قرآن بر علوم دیگر

○ زبان قرآن و ویژگی‌های ساختاری آن

○ تحریف قرآن

○ تأثیر قرآن بر جامعه عربی و مذاهب منشعب از قرآن.

#### طبقه‌بندی اجمالی موضوعات تاریخ قرآن

۱. وحی: یکی از عناوینی است که در بسیاری کتب تاریخ قرآن ذکر

شده و در ذیل آن مباحثی نظیر: معنای وحی، اقسام وحی، امکان کیفیت

وحی، آغاز وحی، وحی بر پیامبر (ص) و چگونگی آن، وحی قرآنی و

غیرقرآنی مطرح شده است.

اینکه آیا این بحث با عنوان تاریخ قرآن مرتبط است یا خیر محل

تأمل است. از دید تاریخی صرفاً بحث مطلق از وحی نمی‌تواند ذیل

«تاریخ قرآن» قرار گیرد. اینکه وحی چیست؟ آیا امکان دارد یا خیر؟ چگونه

بر پیامبر (ص) وحی شده است؟ اقسام و کیفیت آن چگونه است؟

هیچ‌یک از این مباحث تاریخی نیست و از این دیدگاه، ذیل تاریخ قرآن

قابل طرح نیست. اما چنان‌که پیش از این اشاره شد، هدف بسیاری از

نویسندگان مسلمان کتاب‌های تاریخ قرآن، بحث و بررسی صرف مباحث

تاریخی آن نبوده است و چه‌بسا در دفع و رد اشکالاتی که بر حیثیت

قرآن از سوی مستشرقان وارد شده است، طرداً للباب به این بحث

پرداخته‌اند. گویی طرح این بحث ذیل تاریخ قرآن، خود مقدمه و زمینه‌ساز



ردیف	موضوع		مکان و کیفیت وحی	اقسام وحی	معنای وحی	موضوع	مؤلف
	موضوع	مؤلف					
۱							ابو عبدالله الزنجانی
۲							محمد حسین علی الصغیر
۳							محمود رامیار
۴							محمد هادی معرفت
۵							محمد طاهر الکردی
۶							خالد عبدالرحمن العک
۷							محمد رضا جلالی نائینی
۸							سید محمد یاقرب حجتی
	۱	۳	۵	۵	۳	۴	فراوانی موضوعات

جدول ۱- فراوانی موضوعات بحث «وحی» در کتب تاریخ قرآن

کیفیت نزول قرآن از لوح محفوظ، مراحل نزول قرآن، نزول قرآن بر هفت حرف و حکمت نزول تدریجی قرآن؛

ب) ترتیب نزول آیات و سوره: شامل مباحثی همچون فواید شناخت ترتیب نزول آیات و سوره، تاریخ نزول سوره، جدول ترتیب نزول سوره، مقایسه ترتیب موجود با ترتیب نزول، اولین و آخرین آیه، ترتیب نزول قرآن در مکه و مدینه، سوره‌های مکی و منی، ناسخ و منسوخ؛

ج) تقسیمات قرآن: مباحثی درباره سوره، آیات و حروف قرآن همچون معنای سوره، تعداد سوره، سوره‌های گروهی، ترتیب سوره، توقیفی بودن نام سوره، تقسیم قرآن به سوره و آیه، معنای آیه، بسم الله آغاز سوره‌ها، ترتیب آیات در سوره، سجده‌های قرآن و حروف مقطعه (فواتح سوره)؛

د) اسباب نزول آیات و سوره: که معنای اسباب نزول و فایده شناخت آن را توضیح می‌دهد.

با نگاه اجمالی به این موضوعات روشن می‌شود که باز هم برخی از مباحث طرداً للباب وارد این عنوان شده‌اند.

ارائه نظریاتی در سایر مباحث تاریخ قرآن می‌شود که هرچند تاریخی است با نگرش غیروحدانی و غیرالهی درباره قرآن تناقض دارد.

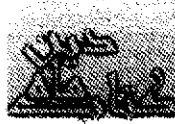
در هر صورت برخی کتب تاریخ قرآن به طور مفصل یا اجمالاً به این بحث پرداخته‌اند که در این میان دو کتاب تاریخ قرآن آیت الله معرفت و تاریخ قرآن دکتر رامیار با تفصیل بیشتر به آن توجه داشته‌اند.

آثاری که به موضوع وحی پرداخته‌اند بیشتر به «امکان و کیفیت وحی» و «آغاز وحی» توجه کرده‌اند. البته موضوع دوم را می‌توان موضوعی تاریخی محسوب کرد و شایسته‌تر آن است که این موضوع ذیل موضوع «تاریخ نزول قرآن» قرار گیرد.

۲. نزول قرآن کریم: این موضوع یکی از عناوین اصلی تاریخ قرآن است و بیشتر مؤلفان تاریخ قرآن به گونه‌ای به موضوعاتی در این باب پرداخته‌اند. موضوعات مطرح در این عنوان را می‌توان در چهار بخش زیر طبقه‌بندی کرد:

الف) کیفیت نزول قرآن: شامل مباحثی نظیر چگونگی نزول قرآن،





ردیف	مؤلف	موضوعات	حفظ آیات		کتاب قرآن		جمع قرآن							شکل و نقش قرآن													
			نقش حفظ آیات در ضیانت قرآن	اقرآء قرآن بر مردم	پیدایش خط	خط در مکه و مدینه	نگارش قرآن همزمان با پیامبر(ص)	خط قرآن در زمان پیامبر(ص)	کتاب وحی	نوشت الفزرها	کفایت جمع قرآن	اسباب جمع قرآن	جمع آورندگان قرآن	مصاحف صحابه	توحید مصاحف	مصاحف عثمانی	رسم الخط مصحف عثمانی	کتاب مصاحف عثمانی	روایات و نظریات	اطلاح شیوه نگارش قرآن	علامتهای وقف و وصل	اصلاح مصحف عثمانی	تکامل مصحف عثمانی	رسم الخط کنونی مصحف	تخریب و اجراء	نسخ خطی و چاپ قرآن	
۱۸	فراوانی موضوعات		۴		۳	۳	۲	۱۵	۲	۳	۹	۱	۴	۲	۳	۸	۱	۳	۱	۱	۲	۱					
۱۷	ابوعبدالله الزنجانی			x	x	x	x	x																			
۱۶	ابراهیم الایاری			x				x																			
۱۵	عبدالصبور شاهین		x					x																			
۱۴	محمد حسین علی الصغیر		x					x																			
۱۳	محمود زامیار																										
۱۲	محمد عزت فروزه																										
۱۱	محمد طایبانی																										
۱۰	علامه طباطبائی																										
۹	محمد مهدی معرفت																										
۸	محمد سلیمان محسن																										
۷	محمد طاهر الکرزی																										
۶	محمد طاهر الکرزی																										
۵	خالد عبدالرحمن السکی																										
۴	محمد رضا جلالی نائینی																										
۳	محمد رضا جلالی نائینی																										
۲	علی حجتی کرمانی																										
۱	سیدان الفضل بن محمد علی																										
۱	سید محمد باقر حجتی																										
۱	رزی بلاشیر																										
۱	محمد عبداللطیف بن العظیم																										
۱	محمد علی الأشعیر																										

جدول ۳- فراوانی موضوعات بحث «حفظ، کتابت و جمع قرآن» در کتب تاریخ قرآن

ردیف	مؤلف	موضوعات
۱	محمد عبداللطیف بن الخطیب	
۲	رزوی بلاشیر	
۳	عبدالصبور شاهین	
۴	سید محمد باقر حجتی	
۵	محمد رضا جلالی نائینی	
۶	خالد عبدالرحمن العنکی	
۷	محمد طاهر الکریتی	
۸	محمد هادی معرفت	
۹	محمد عزت قوروه	
۱۰	محمد حسین علی الصغیر	
۱۱	ابو هبم الایطری	
۱۲	ابو عبدالله الرضوی	
	فراوانی موضوعات	
۱		پژوهشی در علم قرائت
۲		معنای لغوی قرائات
۳		لهجه قرآن و منشأ اختلاف قرائات
۴		نزول قرآن به هفت حرف
۱		فصل تلاوت قرآن
۲		قراء سبعة / عشره
۵		اختلاف قرائات قراء
۳		معرفی قراء و راویان آنها
۱		قرائتهای قانونی
۱		برتری هفت قاری
۱		مواد قرائات
۱		نواثر قرائات
۱		قرائتهای مشهور

جدول ۴ - فراوانی موضوعات بحث «قرائات قرآن» در کتب قرآن

اغلب بیانگر سرگذشت قرآن پس از نزول است و از همین رو مورد توجه هر دو گرایش پژوهندگان تاریخ قرآن بوده است. موضوعات این عنوان را می‌توان در قالب‌های زیر جای داد:

الف) حفظ آیات: شامل نقش حفظ آیات توسط مردم در صیانت از قرآن، اقراء قرآن بر مردم و مانند آن؛ ب) کتابت قرآن: شامل پیدایش خط، خط در مکه و مدینه، نگارش قرآن همزمان با پیامبر (ص)، خط قرآن در زمان پیامبر (ص)، کتاب وحی، نوشت افزارها؛ ج) جمع قرآن: شامل کیفیت جمع قرآن در زمان پیامبر (ص) و خلفا، اسباب جمع قرآن، جمع آوردندگان قرآن در زمان پیامبر (ص)، مصاحف صحابه و ترتیب سور آنها، سوزاندن قرآن‌ها، روایات و نظریات و شواهد قرآنی؛

د) شکل و نقط (اعجام) و علامت‌گذاری قرآنی: شامل اصلاح شیوه نگارش قرآن (اعراب و اعجام)، علامت‌های وقف و وصل، اصلاح رسم‌الخط مصحف عثمانی، تکامل کتابت مصحف عثمانی، تکامل خط،

در هر یک از این بخش‌ها، مباحث زیر فراوانی بیشتری در آثار نویسندگان تاریخ قرآن داشته‌اند:

در بخش کیفیت نزول قرآن: چگونگی نزول قرآن از لوح محفوظ بر پیامبر (ص) و حکمت نزول تدریجی قرآن؛ در بخش ترتیب نزول آیات و سور: تاریخ نزول سور، اولین و آخرین آیه، سوره‌های مکی و مدنی و نحوه شناخت آنها؛ در بخش تقسیمات قرآن: تعداد آیات، کلمات و حروف قرآن، نامگذاری سور، شروع و خاتمه سور با بسم‌الله و حروف مقطعه (فواتح سور)؛ و در بخش اسباب نزول آیات و سور: معنا و شناخت آنها. بدین ترتیب به نظر می‌رسد محوریت مباحث، به جز موضوعات بخش الف، با مباحث تاریخی است.

۳. حفظ، کتابت و تدوین قرآن: بدون شک این عنوان، بنده اصلی تاریخ قرآن را شکل می‌دهد و به همین جهت تمامی کتب تاریخ قرآن به نحوی به این عنوان پرداخته‌اند موضوعات مطرح شده در این عنوان



قرآن بر قرآن وارد شده است. به هر حال بحث از تحریف یا عدم تحریف قرآن در گذر زمان، بحثی تاریخی است و با هر نوع نگرش نسبت به قرآن - چه نگاه وحیانی و چه نگرش تاریخی - باید با مستندات تاریخی طرح شود. به عبارت دیگر صرف نگاه وحیانی داشتن به قرآن و داشتن برخی اعتقادات کلامی نمی‌تواند پاسخگوی این شبهه باشد. همان‌گونه که بعضی از خاورشناسان با بهره‌گیری از مستندات روایی و تاریخی سعی بر اثبات تحریف قرآن در گذر زمان داشته‌اند، اندیشمندان مسلمان نیز در کتب تاریخ قرآن خود این بحث را از زاویه تاریخی طرح کرده و به دفع شبهات وارد بر قرآن پرداخته‌اند. هر چند برخی از ایشان خود را به فضای تاریخی محدود نکردند و در پاسخ به نگرش نادرست این خاورشناسان به توجیهاات و دلایل کلامی نیز متوسل شده‌اند.

علاوه بر عناوین فوق، برخی کتب تاریخ قرآن به مباحث متفرقه‌ای چون بحث از نام‌های قرآن کریم، تفسیر قرآن، اعجاز قرآن، محکم و متشابه در قرآن و مانند آن پرداخته‌اند که قطعاً به تاریخ قرآن مربوط نیست و نویسندگان این کتب سهواً یا طرداً للباب متعرض این موضوعات شده‌اند.

#### سیر منطقی مباحث تاریخ قرآن

پس از بررسی آماری موضوعات مطرح در کتب تاریخ قرآن و نقد و بررسی آنها، اکنون می‌توان طرحی جامع برای عنوان این بحث ارائه داد به‌گونه‌ای که دو شرط زیر را برآورده سازد:

اول آنکه همه موضوعات سیاق و صبغه تاریخی داشته باشند تا طرح آنها ذیل عنوان «تاریخ» قرآن بی‌مسمی نباشد.

دوم آنکه ترتیب و سیر منطقی این موضوعات رعایت شود تا خواننده درمیان موضوعات مختلف دچار سردرگمی و ابهام نگردد.

مباحث تاریخ قرآن را می‌توان در طرح ذیل سامان داد:

فصل اول: نزول قرآن

بخش اول: ترتیب آیات و سوره قرآن:

۱. آغاز نزول قرآن و فترت وحی

۲. تاریخ نزول سوره

۳. شناخت سوره‌های مکی و مدنی

بخش دوم: تقسیم‌بندی آیات و سوره قرآن:

۱. شروع و پایان سوره (توقیفی یا اجتهادی بودن)

۲. نامگذاری سوره (توقیفی یا اجتهادی بودن)

۳. ترتیب آیات و سوره قرآن (توقیفی یا اجتهادی بودن)

بخش سوم: اسباب نزول آیات و سوره قرآن، معنا و شناخت اسباب نزول قرآن

فصل دوم: حفظ و ساماندهی قرآن

بخش اول: حفظ قرآن: نقش حفظ قرآن توسط مردم در گردآوری و صیانت قرآن

بخش دوم: کتابت قرآن: در زمان پیامبر (ص) و کتاب وحی

بخش سوم: جمع قرآن:

۱. کیفیت جمع‌آوری قرآن (در زمان پیامبر (ص) و خلفا)

رسم‌النخط کنونی مصحف؛ ه) تحزیب و اجزای قرآن؛ و) نسخ خطی و چاپ قرآن.

اغلب موضوعات مطرح در این عنوان، موضوعات تاریخی است و مباحثی که صبغه تاریخی ندارند نیز به عنوان مقدمه بحث تاریخی در کتاب‌ها ذکر شده‌اند؛ مانند بحث از پیدایش خط یا خط در مکه و مدینه که در واقع مقدمه بخش نگارش قرآن است.

از میان این موضوعات، مباحث زیر توجه تعداد بیشتری از نویسندگان کتب تاریخ قرآن را به خود جلب کرده است: نقش حفظ آیات توسط مردم در صیانت از قرآن؛ کتابت قرآن در زمان پیامبر (ص) و کتاب وحی؛ کیفیت جمع‌آوری قرآن (در زمان پیامبر (ص) و خلفا) و جمع‌آورندگان قرآن، مصاحف صحابه و مقایسه آنها با یکدیگر، مصحف عثمان و مباحث مربوط به آن نظیر مصاحف؛ شکل و نقط (اعجام) قرآن و اصلاح مصحف عثمانی.

یکی از مهم‌ترین مباحثی که تقریباً قریب به اتفاق کتب تاریخ قرآن آن را طرح و نظریات مختلف در این باره را بررسی کرده‌اند «کیفیت جمع قرآن» است که در واقع معرکه آرای دانشمندان قرار گرفته است. در ذیل این بحث مطالبی از این قبیل مطرح شده است: آیا قرآن در زمان پیامبر (ص) جمع شده یا خیر؟ کیفیت جمع قرآن پس از پیامبر (ص) (دوران خلفا) چگونه بوده است؟ موقف صحابه در برابر جمع قرآن توسط خلفا چه بوده است؟ جمع اول، دوم و سوم به چه معناست؟

۴. قرائات قرآن. این عنوان در کنار بحث کتابت و جمع قرآن در برخی کتب تاریخ قرآن بحث و بررسی شده است. ریشه اصلی حضور این بحث در تاریخ قرآن، وجود اختلاف قرائات و بررسی منشأ آن در تاریخ قرآن است. به دنبال این بحث برخی مقدماتی نظیر پژوهشی در علم قرائت یا مباحث فرعی دیگر مانند قرائت‌های مشهور و غیرمشهور، قرائت‌های قانونی، قرائت‌های شاذ و نیز بحث تواتر قرائات سبع در این کتب طرح شده است. برخی از کتب تاریخ قرآن نیز منشأ اختلاف قرائات را به روایت «نزول قرآن بر هفت حرف» برگردانده و بحث مفصلی درباره این روایت ذیل عنوان قرائات مطرح ساخته‌اند.

جدول شماره ۴ شماری کلی از نحوه ارائه این بحث در کتب تاریخ قرآن را نمایش می‌دهد. با توجه به اطلاعات این جدول، در این عنوان محوریت بحث از آن «اختلافات قرائات قرآء و منشأ آن» است.

۵. ترجمه قرآن: این عنوان در دید اول ممکن است با موضوعات تاریخ قرآن مرتبط به نظر نرسد. اما مباحثی همچون معنا و اهمیت ترجمه، جواز ترجمه و شرایط آن، چگونگی ترجمه و فواید آن، نظر دانشمندان در این باره و نیز فهرست ترجمه‌های اروپایی (غیرعربی)، ترجمه‌های قرون وسطایی و ترجمه‌های معاصر قرآن کریم، همگی مباحثی تاریخی محسوب می‌شوند.

۶. تحریف یا عدم تحریف قرآن: از جمله عناوینی که بعضاً به طور مفصل در برخی کتب تاریخ قرآن به آن پرداخته شده است، بحث تحریف قرآن یا مصونیت قرآن از تحریف است. این موضع نشأت گرفته از شبهاتی است که در کتاب‌ها و پژوهش‌های خاورشناسان درباره تاریخ



ردیف	موضوعات	کتاب و مولف	مغنا و اهمیت ترجمه	جواز و شرایط ترجمه	چگونگی ترجمه	فوائد ترجمه	ترجمه‌های اروپایی (غیر عربی)	ترجمه‌های قرون وسطایی	ترجمه‌های معاصر	نظر دانشمندان
۱		ابو عبدالله الزنجانی					x			
۲		محمود رامیار	x	x		x	x		x	
۳		محمد هادی معرفت	x							
۴		علی مجتبی کرمانی	x							
۵		رژی بلاشر					x	x	x	
۶		محمد عبداللطیف بن الخطیب		x	x					
	فراوانی موضوعات		۳	۲	۱	۱	۳	۱	۱	۱

جدول ۵ - فراوانی موضوعات بحث «ترجمه قرآن» در کتب قرآن

نیز می‌باشد، امید است که این طرح الگوی مناسبی برای سرفصل درسی این رشته دانشگاهی باشد.

#### پی‌نوشت‌ها:

۱. مهدوی‌راد محمدعلی، سیر نگارش‌های علوم قرآنی (۱۱)، بینات قم مؤسسه معارف اسلامی امام رضا (ع)، سال پنجم، زمستان ۱۳۷۷ ش، ص ۲۰، ص ۵۳.

۲. خرماهای، بهاء‌الدین، «تاریخ قرآن»، دانشنامه قرآن و قرآن‌پژوهی، به کوشش همو، تهران - بوستان - ناهید، ۱۳۷۷ ش، ص ۴۵۸.

۳. حجر: ۹.

۴. معرفت محمد هادی، تاریخ قرآن، چاپ دوم، تهران، سازمان مطالعه و تلویین کتب علوم انسانی (سمت)، ۱۳۷۷ ش، ص ۴-۱.

۵. مهدوی‌راد محمدعلی، همان.

۶. محمدحسین علی‌الصغیر، المستشرقون والدراسات القرآنیة چاپ اول، بیروت، دارالمؤرخ العربی، ۱۴۲۰ ق / ۱۹۹۹ م، ص ۲۷-۴۱.

۷. به گفته عبدالرحمن بنوی، وی «شیخ المستشرقین» آلمان به شمار می‌آید. وی از خاورشناسان پراطلاعی است که پژوهش‌ها و مطالعات وی را در

۲. جمع‌آورندگان قرآن

۳. مصاحف صحابه

۴. مصحف عثمانی و مباحث آن

بخش چهارم: قرائت قرآن: اختلاف قرائت و منشأ آن

بخش پنجم: سلامت قرآن از تحریف

فصل سوم: مراحل پس از ساماندهی قرآن

بخش اول: شکل و نقط قرآن: اصلاح شیوه نگارش قرآن و اصلاح مصحف عثمانی

عثمانی

بخش دوم: تحزیب و اجزای قرآن

بخش سوم: نسخه‌های خطی قرآن

بخش چهارم: چاپ قرآن

بخش پنجم: ترجمه قرآن: اهمیت ترجمه و بررسی و معرفی ترجمه‌های

قرآن

در پایان نگارنده خاطر نشان می‌سازد که در این مقاله صرفاً سعی بر آن بوده

است تا ضمن بررسی تحلیلی و آماری مباحث علوم قرآنی، الگویی منطقی و

متناسب با اهداف این دانش قرآنی ارائه گردد و از آنجا که این عنوان به طور خاص،

از عناوین درسی رشته «علوم قرآن و حدیث» در مقطع کارشناسی و کارشناسی ارشد



ردیف	۱	۲	۳	۴	۵
کتاب و مولف	محمدحسین علی‌الصغیر	علامه طباطبائی	محمدهادی معرفت	خالد عبدالرحمن العک	محمدرضا جلالی نائینی
موضوعات					
دلایل نفی تحریف قرآن	x	x	x		x
روایات تحریف قرآن	x	x	x		
بررسی دلایل قائلان به تحریف	x	x	x		
ثبوت نص قرآن با تواتر				x	
فروانی موضوعات					

جدول ۶- فروانی موضوعات بحث «سلامت قرآن از تحریف» در کتب تاریخ قرآن

۹. خرمشاهی، بهاء‌الدین، همان.
۱۰. این کتاب مدت‌ها در دسترس نبود تا آنکه دکتر آرتور جفری شرق‌شناس آنرا به دست آورد و منتشر کرد و در دسترس همگان قرار داد.
۱۱. معرفت، محمدهادی، همان.
۱۲. خرمشاهی، بهاء‌الدین، همان.
۱۳. رامیار، محمود، تاریخ قرآن، چاپ سوم، تهران، مؤسسه انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۹ ش، مقدمه، ۵.
۱۴. همان.
۱۵. خرمشاهی، بهاء‌الدین، همان، ص ۴۵۹.
۱۶. محمد عزت‌دروزه تاریخ قرآن، ترجمه لسانی فشارکی، تهران، مرکز نشر انقلاب، ۱۴۰۱ ق، مقدمه.
۱۷. همان.
۱۸. معرفت، محمدهادی، همان.
۱۹. حجتی، سیده‌محمدباقر، پژوهشی در تاریخ قرآن کریم، چاپ یازدهم، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۷ ش، مقدمه.
۲۰. محمدحسین علی‌الصغیر، همان، ص ۲۱.
۲۱. برای مطالعه بیشتر رک: همان ص ۲۱-۳۴.

تاریخ ادبیات و اساطیر ژرف و گسترده دانسته‌اند. آرا و اندیشه‌های او در میان خاورشناسان از جایگاه بلندی برخوردار است و در پژوهش‌های مرتبط با نزول، جمع و تاریخ قرآن آرای وی به شدت بر افکار دیگران سایه افکنده است. کتاب نولدکه ترجمه نشده است نه به عربی و نه به فارسی، اما گزارش‌هایی از متن آن نشان می‌دهد که برخی از اظهارنظرهای وی بس تنگ‌نظرانه و کژاندیشانه است. برای آگاهی از شخصیت علمی و آثار وی رک: موسوعه‌المستشرقین، عبدالرحمن بدوی، بیروت، دارالعلم للملایین، ۱۹۸۴ م، ص ۵۹۵؛ آراء‌المستشرقین حول القرآن الکریم و تفسیره عمر بن ابراهیم رضوان، ریاض، دارطیبه، م ۱۹۹۲، ج ۲، ص ۴۹۶ به بعد (به نقل از مهدوی‌راد، محمدعلی، همان).

۸. تاریخ قرآن وی رساله‌دکتری اوست که به سال ۱۸۵۸ از آن دفاع کرده و سپس با یازنگری گسترده و با همکاری شوالی، بر گسترش و پرتسل در فاصله سال‌های ۱۹۰۹ تا ۱۹۳۸ در لایپزیگ مجدداً انتشار یافته است. نولدکه در این کتاب کوشیده است آیات و سوره‌های قرآنی را بر اساس نزول سامان دهد و چگونگی شکل‌گیری مصحف‌ها و کتب تاریخ قرآن را بازگوید. او پس از آنکه سوره‌ها و آیه‌ها را در دو بخش کلی مکی و مدنی گزارش کرده از چگونگی محتوای سوره‌ها و مراحل نزول و شکل‌گیری سوره‌ها بحث کرده است (مهدوی‌راد، محمدعلی، همان).